

(Горлівка)

БАЗОВІ МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ МОВ ПРИ УТВОРЕННІ

ЕТИМОЛОГІЧНИХ ДУБЛЕТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій роботі визначаються моделі взаємодії мов при утворенні етимологічних дублетів в українській мові. Ці моделі базуються на трьох параметрах: статус мови, тип взаємодії мов, схема взаємодії мов. Автором даються теоретичні обґрунтування розмежування статусів мов і еволюції й запозичення як різних типів взаємодії мов.

Ключові слова: запозичення, еволюція, етимологічні дублети, мова-джерело, мова-донор, мова-посередник, мова-реципієнт.

In the work above we define the models of the interactions between languages when we speak about the formation of the etymological doublets in the Ukrainian language. These models are based upon three parameters: the status of the language, the type of the interaction between languages, the scheme of the interaction between languages. The author gives theoretical grounds of the differentiation of the status of languages and the evolutions and borrowings as different types of the interaction of the languages.

Key words: borrowing, evolution, etymological doublets, source language, donor language, intermediate language, recipient language.

Метою статті є встановлення параметрів опису взаємодії мов при утворенні етимологічних дублетів (далі – ЕД) – етимологічно тотожних лексем української мови, наприклад: укр. дама (<фр. dame) – донна (<іт. donna)– дуенья (<ісп. dueña), які ототожнюються на рівні лат. domina. ЕД української мови майже ніколи не піддавалися аналізу. Єдиний виняток складає стаття В.І. Фадеєва, присвячена зіставленню ЕД російської та української мов [4]. Але, на нашу думку, мав рацію Р. А. Будагов, який ще у 1970 році писав у рецензії на “Словник етимологічних дублетів іспанської мови” І. О. Короленко, що “настав час створити такі словники для всіх мов” [1, с. 92], у тому числі й української.

Поки що не існує єдиної моделі опису ЕД. Ми спираємося на методичку, запропоновану В. І. Теркуловим [3], яка, окрім іншого, включає і встановлення моделей взаємодії мов при утворенні ЕД. Ці моделі базуються на трьох параметрах: статус мови, тип взаємодії мов, схема взаємодії мов.

Якщо говорити про статус мови, то ми розрізняємо такі його типи.

Мова-джерело (МДж), тобто мова, на рівні якої ототожнюються ЕД. Наприклад, для паланка – фаланга статус МДж має латинська мова (лат. phalanx/palanca), оскільки саме латинське слово є джерелом для укр. паланка, пов'язаного з ним через іт. palanca, та фаланга, запозиченого безпосередньо з латини.

Мова-посередник (МП) – це мова, що слугує передавачем номінативи з МДж до мови-реципієнта. Такими, наприклад, є кр.-тат. бусурман та волзько-татарське мусульман, що знаходяться на шляху

від араб.-перс. *musulman* до українських ЕД бусурман – мусульманин. Між МДж та українською мовою можуть знаходитись декілька МП. Наприклад, при утворенні ЕД алхімія – хімія на базі гр. (МДж) *χημεία* “хімія” перша лінія взаємодії мов включає 3 МП (араб. (МП1) *al-kīmīa* – ср.-лат. (МП2) *alchimia* – (МП3) нов.-в.-н. *Alchimie*), а друга – 2 МП (ср.-лат. *chymia* – пол. *chemia*).

У деяких випадках ЕД виникають унаслідок дворазового розпаду тотожності джерельних лексем – на рівні МДж і на рівні МП, яка в цьому випадку отримує статус МП/МДж, наприклад, при утворенні групи ЕД колегія – колеж – коледж, для яких перший рівень розпаду – рівень лат. (МДж) *collegium* “корпорація”, від якого паралельно утворюються фр. (МП1/МДж) *collège* “навчальний заклад” та пол. (МП1) *kollegjum* (з останнього виникає укр. колегія). Французьке слово стає МП/МДж, оскільки саме на його базі відбувається нове розщеплення тотожності: воно є джерелом, з одного боку, для англ. (МП2) *college*, що дало укр. коледж, а з другого, – для укр. колеж.

Мова-донор (МДн) – це мова, з якої номінатема безпосередньо переходить до української мови, що має у цьому випадку статус мови-реципієнта (МР). Функції МДн може виконувати як МДж, так і МП. Наприклад, при утворенні ЕД махина – машина як МДн в одному випадку виступає МДж (лат. (МДж/МДн) *machina* “механизм” > укр. махина), а в другому – МП1 (фр. (МП1/МДн) *machine* > укр. машина).

Наступний компонент моделі взаємодії мов – тип цієї взаємодії. Розрізняються два типи.

По-перше, це еволюційна взаємодія (евол), яка відзначається у випадках, коли між мовами, що знаходяться на певній лінії взаємодії, виникають відношення прамови та дочірньої мови. Зазвичай еволюційну взаємодію ми знаходимо на рівні розпаду номінатемами-джерела. Це може бути рівень МДж, наприклад, рівень лат. (МДж) *iuncta* “зв’язка” при утворенні етимологічних дублетів джунта – хунта. Розпад етимологічної тотожності номінатемами-джерела тут відбувається унаслідок розпаду латини як прамови для романських мов і передачі слова *iuncta* за живою еволюційною традицією, з одного боку, до іт. (МП1/МДн) *giunta* “виконавчий орган місцевої влади в Італії”, звідки укр. (МР) джунта, а з другого – до ісп. *junta* “група заколотників”, звідки укр. (МР) хунта. Це може бути також рівень МП/МДж, наприклад, при утворенні ЕД князь – ксьондз – конунг МДж першого порядку є пгрм. (МДж) **kuningas*, розпад якого призвів до виникнення етимологічно тотожних номінатем у давньонорвезькій мові, пов’язаних із прагерманською мовою еволюційним зв’язком (двн.-норв. (МП/МДн) *konungr*), та у праслов’янській мові (псл. (МП/МДж/МДн) *къп’ѣдзь*), яка, у свою чергу, стала МДж для пов’язаних з нею еволюційними відносинами польської (пол. (МП/МДн) *ksiądz* – укр. (МР) ксьондз) та української (укр. (МР) князь) мов.

У деяких випадках еволюційні відношення відзначаються і між МП різних рівнів. Наприклад, при утворенні ЕД араб – арап, що ототожнюються на рівні араб. (МДж) *‘ārab*, на одній із ліній взаємодії мов після запозичення зазначеної лексеми з арабської мови у латину (лат. (МП1) *arabus*) відзначається її еволюційна передача з латини у французьку мову (фр. (МП2/МДн) *arabe*).

По-друге, це процес запозичення, який відзначається на усіх рівнях взаємодії мов, як на рівні розпаду тотожності, так і на лініях взаємодії МП різного рівня або на лінії МП – МР. На відміну від еволюційної взаємодії при запозиченні слово “проникає з однієї мови до іншої не в цілому, як повне, закінчене, граматично оформлене слово, а тільки, так би мовити, як більш-менш оформлений відрізок лексичного матеріалу, що набуває нову оформленість лише в системі й засобами іншої мови, мови-реципієнта” [2, с. 20]. При цьому з однієї мови до іншої переходить не номінатема, а глоса, тобто мовленнєва реалізація номінатемами, оскільки запозичення відбувається

саме через мовлення. Наприклад, номінатема адамант (етимологічні дублети адамант – алмаз) є реалізацією в українській мові однієї з форм непрямих відмінків гр. ἄδαμας –ντις, що свідчить про те, що саме ця форма була джерелом запозичення для української мови, а не номінатема в цілому.

Остання складова моделі взаємодії мов – схема взаємодії. Це графічне втілення вказівки, поперше, на розташування та тип взаємодії МДж, МП та МР при утворенні ЕД. Базовими моделями утворення ЕД ми називаємо ті моделі, що складаються з двох компонентів. Розрізняються наступні різновиди базових моделей.

Схема 1.

Моделі типу I

(А)	МДж	(Б)
МП		МП
МДн		МДн
МР		МР

Тут передбачається зв'язок усіх компонентів групи ЕД МР із МДж через МП, наприклад, агел “кругла загорода для овець” – аул: пратюрк. (МДж) ағил ттж; а) тур. (МП1/МДн) ағил – укр. (МР) агел; б) кр.-тат. (МП1/МДн) аул – укр. (МР) аул.

Існують наступні різновиди зазначеної моделі.

Схема 2.

Модель I-A

(А)	МДж	(Б)
Еволюція		Еволюція
МП/МДн		МП/МДн
Запозичення		Запозичення
МР		МР

У цій моделі відзначається еволюційний зв'язок “МДж – МП1” на всіх лініях взаємодії мов, а також якість МДн для всіх МП1, наприклад: шансон – канцона: лат. (МДж) cantio; а) евол. – фр.

(МП1/МДн) chanson – запоз. – укр. (МР) шансон; б) евол. – іт. (МП1/МДн) canzone – запоз. – укр. (МР) канцона.

Різновидом моделі I-A є модель I-A+, в якій відзначається на одній з ліній взаємодії мов дві та більше мов-посередників.

Схема 3.

Модель I-A+

(А) МДж (Б)

Еволюція	Еволюція
МП/МДн	МП
Запозичення	Запозичення
	МП/МДн
	Запозичення
МР	МР

Наприклад: шапіто – капітель: лат. (МДж) capitellum “капітель”; а) евол. – фр. (МП1/МДн) chapiteau – запоз. – (МР) укр. шапіто; б) евол. – іт. (МП1) capitello – запоз. – нім. (МП1/МДн) Kapitell ттж – запоз. – (МР) укр. капітель.

Схема 4.

Модель I-B

(А) МДж (Б)

Еволюція	Запозичення
МП/МДн	МП/МДн
Запозичення	Запозичення
МР	МР

Ця модель констатує еволюційний зв'язок “МДж – МП1” на лінії “А” та акт запозичення при взаємодії “МДж – МП1” на лінії “Б”. Всі МП1 мають статус МДн, наприклад, параграф – параф: лат. (МДж) paragraphus; а) евол. – фр. (МП1/МДн) parafe/paraphe – запоз. – укр. (МР) параф “розчерк”; б) запоз. – пол. (МП1/МДн) paragraf – запоз. – укр. (МР) параграф.

Різновидом моделі I-B є модель I-B+, в якій на одній з ліній взаємодії мов відзначається дві та більше мов посередників. Ми маємо два різновиди цієї моделі. Перша – I-B+е передбачає наявність додаткових мов-посередників на лінії еволюційної взаємодії мови-джерела з мовою-посередником:

Схема 4.

Модель I-Б+е

(А) МДж (Б)

Еволюція Запозичення

МП МП/МДн

Запозичення Запозичення

МП/МДн

Запозичення

МР МР

Наприклад, дивізія – дивізіон: лат. (МДж) лат. *divisio*, -onem “розподіл”; а) евол. – фр. (МП1) *division* – запоз. – нім. (МП2/МДн) *Division* – запоз. – укр. (МР) дивізіон; б) запоз. – пол. (МП1/МДн) *dyvizja* – запоз. – укр. (МР) дивізія.

Другий різновид моделі I-Б+ – I-Б+з передбачає наявність додаткових мов-посередників на лінії запозичення з мови-джерела до мови-посередника.

Схема 5.

Модель I-Б+з

(А) МДж (Б)

Запозичення Еволюція

МП МП/МДн

Запозичення Запозичення

МП/МДн

Запозичення

МР МР

Наприклад, панель – панно: лат. (МДж) *pannelus/pannellum*; а) запоз. – с-фр. (МП1) *Paneel* – запоз. – нім. (МП2/МДн) *Paneel* – запоз. – укр. (МР) панель; б) евол. – фр. (МП1/МДн) *panneau* – запоз. – укр. (МР) панно;

Ще одним різновидом моделі I-Б+ є модель I-Б+ез, у якій відбувається збільшення мов-посередників як на еволюційній лінії, так і на лінії запозичення.

Схема 6.

Модель I-B+ез

(A) МДж (Б)

Еволюція Запозичення

МП МП

Запозичення Запозичення

МП/МДн МП/МДн

Запозичення Запозичення

МР МР

Наприклад канал – канава: лат. (МДж) *canalis/canalem*; а) запоз. – *canalis* – фр. (МП) *canal* – нім. (МП/МДн) *Kanal* – укр. (МР) канал; б) евол. – *canalem* – іт. (МП) *canale* – пол. (МП2) *kanał* – укр. (МП/МДн) канава.

Схема 7.

Модель I-B

(A) МДж (Б)

Запозичення Запозичення

МП/МДн МП/МДн

Запозичення Запозичення

МР МР

Ця модель передбачає акт запозичення на всіх лініях взаємодії “МДж – МП”. Усі МП мають статус МДн, наприклад: банджо – бандура: іт. (МДж) *bandura*; а) запоз. – англ. (МП1/МДн) *banjo* – запоз. – укр. (МР) банджо; б) запоз. – пол. (МП1/МДн) *bandura* – запоз. – укр. (МР) бандура.

Відзначається ще й модель I-B+, у якій на одній із ліній взаємодії мов реалізується протиставлення МП – МП/МДн.

Схема 8.

Модель I-B+

(A) МДж (Б)

Запозичення Запозичення

МП МП/МДн

Запозичення Запозичення

МП/МДн

Запозичення

МР МР

Наприклад: анкер – якір: лат. (МДж) *ancora*; а) запоз. – нім. (МП1/МДн) *Anker* – запоз. – укр. (МР) анкер; б) запоз. – двн-ісл. (МП1) *akkeri* – запоз. – рос. (МП2/МДн) *якорь* – укр. (МР) якір.

Дуже цікавим є різновид I-V+(Евол1), де на одній з ліній МП2 пов'язана з МП1 еволюційними відношеннями.

Схема 9.

Модель I-V+

(А) МДж (Б)

Запозичення Запозичення

МП МП/МДн

Еволюція Запозичення

МП/МДн

Запозичення

МР МР

Наприклад: араб – арап: араб. (МДж) *'árab*; а) запоз. – лат. (МП1) *arabus* – евол. – фр. (МП2/МДн) *arabe* – запоз. – укр. (МР) араб; б) запоз. – тур. (МП/МДн) *Arap* – запоз. – укр. (МР) арап.

Також нами відзначається модель I-V++, у якій на всіх лініях взаємодії мов реалізується протиставлення МП – МП/МДн.

Схема 10.

Модель I-V++

(А) МДж (Б)

Запозичення Запозичення

МП МП

Запозичення Запозичення

МП/МДн МП/МДн

Запозичення Запозичення

МР МР

Наприклад, СІ+ФІ (100%): аніс – ганус: гр. (МДж) *άνισον*; а) запоз. – фр. (МП1) *anis* – запоз. – рос. (МП1/МДн) *анис* – запоз. – укр. (МР) *аніс*; б) запоз. – лат. (МП1) *anesum* – запоз. – пол. (МП/МДн) *anuz* – запоз. – укр. (МР) *ганус*.

Моделі типу II

У моделі цього типу один із компонентів групи етимологічних дублетів надходить у МР безпосередньо з МДж, а інший – за посередництвом МП.

Схема 11.

(А) МДж (Б)

МДн МП

МДн

МР МР

Наприклад: ліквор – лікер: лат. (МДж) *liquor, -orem* “рідина”; а) МДн – укр. (МР) *ліквор* “спинномозкова рідина”; б) фр. (МП1/МДн) *liqueur* “спиртовий напій” – укр. (МР) *лікер*.

Схема 12.

Модель II-A

(А) МДж (Б)

МДн Еволюція

МП/МДн

Еволюція Запозичення

МР МР

Різновид моделі II, у якому взаємовідношення як МР з МДж на лінії “А”, так і МП1 з МДж на лінії “Б” відбивають еволюційний зв’язок мов. Між МП/МДн та МР на лінії Б відзначається запозичення, наприклад: *вакса* – *віск*: *піє*. (МДж/МДн) **vasks-*; а) евол. – укр. (МР) *віск*; б) евол. – нім. (МП1/МДн) *Vachs* – запоз. – укр. (МР) *вакса*.

Різновидом цієї моделі є модель II-A+, у якій між МДж та МР знаходиться декілька мов-посередників.

Схема 13.

Модель II-A+

(А) МДж (Б)

МДн	Еволюція
	МП
	Запозичення
	МП/МДн
Еволюція	Запозичення
МР	МР

Наприклад: вампір – упир: п-сл. (МДж/МДн) *ǫругь; а) евол. – укр. (МР) упир; б) евол. – схв. (МП1) вампир – запоз. – нім. (МП2/МДн) Vachs – запоз. – укр. (МР) вакса.

Схема 14.

Модель II-Б

(А)	МДж	(Б)
МДн	Еволюція	
	МП/МДн	
Запозичення	Запозичення	
МР	МР	

Різновид моделі II, у якому пряма взаємодія МДж/МДн – МР між мовами реалізується як запозичення, а взаємодія МДж – МП/МДн – як еволюційний процес, наприклад: опера – опус: лат. (МДж/МДн) opus/opera; а) запоз. – укр. (МР) опус; б) евол. – іт. (МП1/МДн) opera – запоз. – укр. (МР) опера.

Різновидом моделі II-Б є модель II-Б+, у якій між МП1, еволюційно пов'язаною з мовою джерелом, та МР знаходяться ще одна чи декілька МП.

Схема 2.15.

Модель II-Б+

(А)	МДж	(Б)
МДн	Еволюція	
	МП	
	Запозичення	
	МП/МДн	
Запозичення	Запозичення	

MP MP

Наприклад: фікус – фіга: лат. (МДж/МДн) *figus/ficum*; а) запоз. – укр. (MP) фікус; б) евол. – *ficum* – запоз. – пров. (МП1) *figo* – запоз. – ср.-в.-нем. (МП2) *vîge* – запоз. – пол. (МП3/МДн) *figa* – запоз. – укр. (MP) фіга.

Схема 16.

Модель II-B

(A) МДж (Б)

МДн Запозичення

МП/МДн

Запозичення Запозичення

MP MP

Різновид моделі II, у якому всі взаємовідношення між мовами реалізуються як запозичення, наприклад, акажу – кеш'ю: порт. (МДж/МДн) *асажу, сажу*; а) запоз. – укр. (MP) кеш'ю; б) запоз. – фр. (МП1/МДн) *асажу* – запоз. – укр. (MP) акажу.

Різновидом моделі II-B, є модель II-B+, у якій між МП1 та МДж знаходяться ще одна чи декілька МП.

Схема 17.

Модель II-B+

(A) МДж (Б)

МДн Запозичення

МП

Запозичення

МП/МДн

Запозичення Запозичення

MP MP

Наприклад, бригантина – бриг: іт. (МДж/МДн) *brigantino*; а) запоз. – укр. (MP) бригантина; б) запоз. – фр. (МП1) *brigantin* – запоз. – англ. (МП2/МДн) *brig* – запоз. – укр. (MP) бриг.

Схема 18.

Модель III

(A) МДж (Б)

Запозичення

Запозичення

MP

MP

У моделі цього типу всі компоненти групи ЕД надходять у MP безпосередньо з МДж, наприклад, пресс – пресса: фр. (МДж/МДн) presse; а) запоз. – укр. (MP) прес; б) запоз. – укр. (MP) преса.

На основі базових моделей формуються гібридні моделі для трьох- та чотирьохкомпонентних груп ЕД. Опис таких моделей є завданням наших наступних статей. Крім того, нами передбачається опис особливостей базових відношень між глосами номінатами-джерела у МДж, способів формування схожостей-розбіжностей між компонентами груп ЕД тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р. А. “Словарь этимологических дублетов испанского языка” и его значение / Р. А. Будагов // Научные доклады высшей школы: филологические науки. – 1970. – № 5. – С. 92-94.
2. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка: учебн. пособие [для студентов вузов] / А. И. Смирницкий – М.: Изд-во лит-ры на иностранных языках, 1956. – 364 с.
3. Теркулов В. И. Этимологические дублеты латино-романского происхождения в русском языке: дисс. ... кандидата филол. наук: 10.02.19 / Теркулов Вячеслав Исаевич. – Донецк, 1994. – 202 с.
4. Фадеев В. І. Етимологічні дублети спільного походження в російській та українській мовах / В. І. Фадеев // Мовознавство. – 1970. – №6. – С. 52-60.